

ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.

*Исхрана ђака у Основној школи „Краљ Петар I“ у Београду, 1943. године
(колекција Градимира Јанковића)*

УДК 373.3.091(497.11)"1941/1944"
94(497.11)"1941/1944"
37.014.5(497.11)"1941/1945"

Љубинка Шкодрић

Институт за савремену историју, Београд
lj.skodric@gmail.com

ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.

АПСТРАКТ: У раду је, на основу архивске грађе, штампе и литературе, анализирана политика основношколског образовања током немачке окупације Србије у Другом светском рату. Разматрани су основни циљеви просветне реформе, промене у образовним садржајима и организацији система основних школа, као и однос према учитељима и ученицима. Пажња је посвећена материјалним тешкоћама, неодговарајућим условима рада и нередовности наставе као обележјима основног школства у окупираној Србији током Другог светског рата.

Кључне речи: Други светски рат, окупација, колаборација, просвета, основно школство, народне школе, више народне школе, учитељи, ученици

Немачки напад 6. априла 1941. године довео је до војног слома Краљевине Југославије и њене капитулације после дванаест дана ратних операција.¹ Југословенска држава је раскомадана и подељена између четири окупатора – Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске, а од централних делова државе створена је сателитска Независна Држава Хрватска. Територија Србије је подвргнута непосредној немачкој војној окупационој управи.² Подручје немачког војног заповедника Србије обухватало је 46.632 квадратна километра и било је крајем 1941. подељено на 14 округа у којима је, према појединим проценама, живело укупно око 3.853.204 становника.³

У руковођењу овом територијом немачке власти су се ослањале на домаћи управни апарат који је био подређен интересима и стро-

- 1 Коста С. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак, Други светски рат у Југославији*, (Београд: Clio, 2009), 37.
- 2 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 111–112.
- 3 Укупан број становника окупиране Србије 1942, укључујући и избеглице, износио је 4.118.000. Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području Vojnogovornog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije 1–4/1999*, 149.

гој контроли немачке окупационе управе.⁴ Убрзо по окупацији формирана је колаборационистичка управа на челу са Саветом комесара, који није имао велика овлашћења, већ је деловао као техничка и административна подршка окупатору.⁵ Избијање устанка наметнуло је потребу постојања тела са већим ауторитетом, па је формирана влада Милана Недића, која суштински није имала већа овлашћења, већ је позиције заснивала на Недићевом личном угледу.

У саставу Савета комесара и Недићеве владе функционисао је просветни ресор који је, између осталог, имао главну улогу у организовању рада школског система, управљао је радом школа и контролисао рад просветних радника и ученика.⁶ Најистакнутију улогу у обликовању просветне политике под окупацијом имао је Велибор Јонић, који је једно време деловао као комесар Министарства просвете у Савету комесара, а од октобра 1941. био је на дужности министра просвете у влади Милана Недића. Велики утицај на просветну политику остварио је и помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић, као и поједини начелници одељења Министарства просвете.

На европским територијама које је држао под окупацијом, Трећи рајх је тежио употреби школства као инструмента за спровођење економске надмоћи, консолидацију политичке доминације и реализацију идеја о расној супериорности.⁷ Ове појаве могу се сагледати и на подручју окупиране Србије. Рад школа и наставни садржаји морали су да буду прилагођени захтевима и очекивањима окупатора, али и настојањима колаборациониста да изграде добре односе са немачким властима и промовишу сопствене политичке погледе. Ревизија система вредности и реформа просвете коју су колаборационисти покушавали да спроведу, заснивала се на одбацивању страних утицаја, антикомунизму, апсолутизацији државног и општег значаја на штету личних слобода и права, подређивању јединке целини и интересима заједнице, обнови патријархалне народне културе и рефор-

4 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 79.

5 Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 124.

6 Детаљније: Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом*, (Београд: Архив Србије, 2009).

7 Pavla Vošahlíková, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss, „Schooling as a Cultural Interface“, *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, eds Robert Gildea, Olivier Wieviorka, Anett Warring, (Oxford, New York: Berg, 2006), 129.

ми васпитања у духу народних обичаја, традиција и национализма.⁸ У том циљу, иако су се налазиле под будним оком окупатора, колаборационистичке власти су имале велику слободу деловања у погледу руковођења просветном политиком.⁹

Услови школовања

Министарство просвете у окупираној Србији је у погледу кадровског састава и административног рада наследило Министарство просвете Краљевине Југославије и током првих година окупације деловало је на основу Уредбе о уређењу Министарства просвете из 1937. године.¹⁰ За рад основних школа, на основу ове уредбе, било је задужено Одељење за народне школе. У фебруару 1943. донета је Уредба о уређењу Министарства просвете и вера, којом је организација основног школства била поверена Одељењу за основно образовање. У састав овог одељења пренети су бројни послови који су до тада били у надлежности Одељења за народно просвећивање и Одељења за наставу.¹¹ Према подацима Министарства просвете, 1. септембра 1941. године на подручју окупиране Србије функционисало је 2.113 основних школа са 6.263 одељења, које је похађало 365.583 ђака (204.461 дечак и 161.122 девојчице).¹²

Један од начина на који су просветне власти желеле да прикажу напредак у просвети под окупацијом било је истицање да је у овом периоду изграђен и отворен низ основних школа, као и да је дошло до пораста броја деце која похађају школу. Тако је у листу *Обнова* 1943. године наглашено да су у Београду током окупације отворене две школе са 42 одељења, док је на истоку Србије изграђено

8   Детаљније: Андрија Б. К. Стојковић, „Друштвено-политичка и идеолошка основа педагогије и школства у окупираној Србији 1941–1944. године“, *Други светски рат – 50 година касније*, зборник радова са научног скупа, II, ур. Владо Стругар, (Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, Београд: Српска академија наука и уметности, 1997), 451–468; Љубинка Шкодрић, „Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, тематски зборник радова, ур. Драган Алексић, (Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, 2014), 511.

9   Zoran Janjetović, *Collaboration and Fascism Under the Nedić Regime*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018), 217.

10 Шкодрић, *Министарство просвете и вера*, 70.

11 Уредба о уређењу Министарства просвете и вера, *Службене новине*, 9. фебруар 1943, 1.

12 „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник* 11–12 (1943), 418.

седам, а на западу петнаест нових школа.¹³ У извештају о раду Просветног одбора и прегледу рада Министарства просвете и вера у новембру 1943. наведено је да се током окупације број основних школа повећао за 42, број одељења за 575, а број ђака за 25.132.¹⁴

Управо се у овим подацима крију кључни проблеми основног школства током Другог светског рата у Србији. Реч је о два повезана проблема који су једним делом наслеђени, а који су својим другим делом произашли из новонасталих ратних околности. Стари и наслеђени проблем било је ученичко нередовно похађање наставе, што је додатно појачано услед ратних околности током окупације. Због тешких услова живота, основну школу су напуштали и они који су је у време мирног стања редовно похађали. У априлу 1942. у штампи је објављено да проценат похађања школе износи 78%.¹⁵ Насупрот овоме, извештаји локалних власти сведоче о много већем проценту ђака који, иако су били уписани у основну школу, нису похађали школску наставу. У срезу поречком, на пример, само је 25% уписаних ученика редовно ишло у школу.¹⁶ Слично стање било је и у околини Београда, у срезу грочанском, где 50% ученика није похађало основну школу. Као разлози су наведени: слаба исхрана, недостатак обуће и одеће, као и родитељски немар, нарочито када су у питању била женска деца.¹⁷ Као пример могу послужити и основне школе мачванског среза чију наставу је редовно похађало 53,12% ђака, од чега су мањи број биле ученице.¹⁸ Окружно начелство округа шабачког је маја 1943. истакло „неутешну слику“ да број уписаних ђака у првом разреду почиње да опада већ током другог разреда, да би се до краја четвртог разреда свео скоро на једну трећину ученика уписаних у првом разреду.

13 „Настава у народним школама“, *Обнова*, 11. јун 1943, 3.

14 Према овим подацима у том тренутку је функционисало 2.155 основних школа са 6.838 одељења, које је похађало 390.715 ђака (219.346 дечака и 171.369 девојчица). „Извештај о раду Просветног одбора“, 418.

15 „Просветне прилике у Србији“, *Обнова*, 2. април 1942, 4.

16 Узрок томе локалне власти виделе су у разбијеном типу села који је у овом крају преовлађивао, па су школе биле прилично удаљене. Поред тога, ђаци који су нередовно похађали школу и због тога стално понављали разреде представљали су такође проблем. „Такве ученике данас је врло тешко нагнати на уредно похађање школе, када се узме у обзир да су њихови вршњаци, који су уредно полазили школу већ одавно исту завршили.“ Архив Србије (АС), Министарство просвете и вера 1941–1944 (Г-3), ф. 579, 98-1-42.

17 АС, Г-3, ф.580, 99-118-42.

18 Момчило Исић, *Основно школство у Подрињу 1914–1944*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2005), 382.

Тешкоће везане за уредно похађање основне школе биле су константне. Углавном се процењивало да половина деце не похађа школу или у њу долази само повремено. У Министарству просвете је овим поводом закључено да је број ученика који не похађају основну школу нарочито велики по селима, где осим објективних проблема као што су сиромаштво и лоши животни услови, постоји и велики број оних који неоправдано избегавају школовање. Како би се та појава спречила, наређено је организовање предавања путем којих би се извршио утицај на родитеље да децу редовно шаљу у школу, а најављено је и поштравање казних мера за неуредно похађање наставе.¹⁹

Други проблем, који је утицао на редовност похађања наставе и који је проистекао из ратних околности, био је проблем редовног одржавања наставе. Настава је у основним школама била организована са тешкоћама, честим прекидима и обуставама. Сам почетак окупације био је обележен обуставом наставе, односно њеним потпуним прекидом. Иако је део школа отворен већ у мају 1941,²⁰ наставак редовне наставе није био могућ. Комесар Министарства просвете Ристо Јојић, наредио је 24. маја 1941. завршетак школске 1940/41. године.²¹

Ситуација се погоршала почетком школске 1941/42. када су завладали још тежи услови за извођење наставе. Због избијања устанка, почетак наставе је у многим крајевима био одложен или уопште није био могућ. Многе основне школе биле су оштећене у ратним збивањима или су их заузели војни одреди.²² Велики број, нарочито сеоских школа уништен је у устаничким сукобима или су биле оштећене до те мере да се настава у њима није могла одржавати.²³ Тамо где је наставак наставе био могућ, тешкоће су се појавиле са почетком хладног времена и недостатком огрева. Учитељима је због тога из-

19 „Преглед рада Одељења за основно образовање“, *Просветни гласник* 1–2/1943, 67.

20 Kreso, *n. d.*, 129.

21 АС, Г-3, ф. 751, 24-57-41.

22 У градским срединама, нарочито у Београду, услед недостатка расположивих школских зграда, наставу је у доступним зградама одржавало по више основних школа и гимназија, у неколико смена. Миодраг Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, *Годишњак града Београда* 21 (1974), 78.

23 Као пример уништавања школа у устаничким збивањима може послужити поцерски срез у коме је на основу извештаја од 24. новембра 1941, од 30 народних школа страдало 10, од чега је седам потпуно порушено, док су три теже оштећене. Такође је констатовано да су у овим школама уништена школска училила, библиотеке, школске књиге и архива. АС, Г-3, ф. 484, III пов. бр. 641.

дато наређење да у договору са родитељима организују наставу са групама ученика по њиховим кућама или да наставу одржавају једанпут до два пута недељно у школској згради.²⁴ Током децембра 1941. дошло је до тешкоћа у организацији овог начина наставе. Већина родитеља није била склона да дозволи и организује окупљање ученика у сопственом дому.²⁵ У неким крајевима родитељи су се нерасто одлучивали да уступе своје домове групама ученика плашећи се ширења разних заразних болести, док на пример у Београду, овај предлог на појединим местима није наишао на подршку и због недостатка стамбеног простора. Овде су, према извештајима управника школа, биле „и најгоре уџерице попуњене избеглицама-станарима“.²⁶ Упркос тешкоћама, ове мере су хваљене у штампи и ученицима је сугерисано „да буду захвални и срећни што школа брине да не изгубе годину“.²⁷ И поред тога, у марту 1942. у Министарству просвете су признали да је било доста недостатака у оваквом начину организовања наставе. Као највећи проблем наведена је неуједначеност и несистематичност у знању која је настала код ученика истих разреда. Мада су проблеми у одржавању наставе постојали и у наредним годинама, одустало се од спровођења наставе у ученичким домовима.

Просветне власти су покушале бројним другим мерама да омогуће, подстакну и олакшају редован рад основних школа. Уведени су посебни фондови за изградњу нових и поправку старих школских зграда, подстицана је обрада школских башта и отварање ђачких кухиња, додељивана су средства за омогућавање даљег школовања даровите сеоске деце.²⁸

Да би се скренула пажња на просветна збивања и истакао повратак народним традицијама, уведена је пракса свечаног обележавања краја школске године у основним школама. Школска година се завршавала на Петровдан, када су организовани завршни испити којима су присуствовали школски представници и ђачки родитељи. Најбољи ученици су том приликом награђивани, а одржавана су по-

24 „Преглед рада Одељења“, 66.

25 АС, Г-3, ф. 484, III пов. бр 579.

26 АС, Г-3, ф. 484, III пов. бр. 579.

27 Љубинка Шкодрић, Драгомир Бонцић, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке“. Просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941-1944“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, прир. Александар Стојановић, (Београд: Филип Вишњић, 2015), 225.

28 Zlatija Vujanović, „Prosветna politika u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, (magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1979), 118.

себна предавања, као и изложбе ученичких радова.²⁹ О значају који је овом чину придаван, говори и то да је министар просвете Велибор Јонић лично присуствовао појединим свечаностима. У штампи је то представљено као „први случај за последњих двадесет година да се министар просвете лично интересује за рад основних школа“.³⁰ Министар је том приликом истакао задовољство постигнутим резултатима, али је такође признао да „материјални и психолошки услови нису били најповољнији“ и нагласио да је захваљујући уложеном самопрегору просветног кадра одржана настава.³¹

Почетак школске 1942/43. године био је много боље организован. Настава је у основним школама почела раније да би се искористиле повољне временске прилике, а израђен је нов наставни план и програм за основне школе.³² Осим тога, Министарство просвете је издавало наређења о предузимању свих могућих мера које би довеле до тога да се настава редовно одвија. У сеоским школама, на пример, предлагали су да сваки ђак приликом доласка у школу донесе по један нарамак дрва и тако омогући одржавање наставе.³³ Ради надокнаде изгубљеног градива, као и ради континуитета у раду, налагано је и одржавање повремених састанака са ученицима током зимског распуста, када би им били задавани домаћи задаци и контролисано њихово понашање.³⁴

Последња школска година под окупацијом почела је са очекивањем да ће услови за рад бити још неповољнији и тим поводом је издато упутство школама да што боље организују и расподеле наставу. Ратне околности у 1944. години довеле су до тога да се сажме већ скраћени наставни план, а просветне власти су препоручиле учитељима да се „издвоје најважнији делови садашњег скраћеног наставног програма“.³⁵ Најтеже су се под таквим околностима сна-

29 „Преглед рада Одељења“, 66.

30 „Министар Јонић присуствује испитима“, *Ново време*, 10. јул 1942, 3.

31 „Српска школска омладина одлучно је кренула здравим националним смером“, *Ново време*, 16. јул 1942, 3.

32 Наставни план и програм је предвиђао следеће наставне предмете: наука о вери с моралним поукама, српски језик, отаџбина и њена прошлост, природа и човеков рад, рачун и геометрија, певање и телесно вежбање и дечје игре. Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, (Ниш: Центар за балканске студије, 2008), 123.

33 АС, Г-3, ф. 580, 99-211-42.

34 АС, Г-3, ф. 573, 92-259-42.

35 Љубинка Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма“, *Војноисторијски гласник* 1 (2009), 180.

лазили најмлађи ученици, којима је била неопходна помоћ и пажња учитеља у савлађивању градива.

Сталне најаве да ће школе редовно радити и да ће се настава редовно одржавати, практично је било немогуће остварити. У Министарству просвете су врло брзо постали свесни тога и покушавали су да добију најбоље од онога чиме су располагали. Настава у незагрејаним, пренатрпаним школама, одржавана скраћено или често прекидана, ипак није могла дати велике резултате. Може се рећи да је нередовност у одржавању наставе била основна карактеристика образовног процеса под окупацијом. Последица тешких ратних прилика били су лош школски успех ђака и низак ниво образовања. Уз то је додатну тешкоћу представљало и тешко емотивно и психолошко стање изазвано ратом и окупацијом. За ову појаву имале су разумевања и просветне власти, које су примећивале: „психолошко стање и ученика и учитеља такво је да они нису у стању целим својим бићем посветити се раду“.³⁶

РЕФОРМА ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Напоредо са настојањима да се организује редован рад школа и омогући школовање деце у ванредним, ратним околностима, просветне власти су радиле и на реорганизацији школског система. Основно школство је функционисало на темељу Закона о народним школама из 1929.³⁷ По одредбама овог закона обавезно основно образовање обухватало је народну школу у трајању од четири године и вишу народну школу у трајању од четири године или четворогодишње школовање у некој другој врсти школе.

Проблеми ефикасности и организације основног школства били су, због високог степена неписмености становништва, међу најважнијим проблемима просветних власти. О њима је расправљано у великој мери током окупације. Разматрани су начини организације основног школства, констатоване хроничне слабости и улагани озбиљни напори да се оно унапреди. О бројним проблемима, у великој мери сведочи реферат „О плану и систему наших школа – основне или народне школе“. У реферату је изнет став да су се четвороразредне народне школе за већину деце показале као недовољне и да имају смисла само за ону децу која настављају школовање

36 АС, Г-3, ф. 609, III бр. 32328.

37 Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, II, (Београд: Стубови културе, 1997), 124.

у некој од средњих школа. То се у највећој мери односило на градску децу. За већину сеоске деце је констатовано да углавном по завршетку четири разреда народне школе нису настављала даље школовање и да су због тога остајала полуписмена. Такође је примећено да више народне школе нису успеле да остваре свој циљ, јер у већини сеоских места нису постојале, а у градским насељима, где су постојале, за њима није било стварне потребе пошто су деца настављала школовање у другим врстама школа. Испољавано је разумевање за то што због општег сиромаштва није постојала могућност да се у сеоским местима уведе виша народна школа, на основу чега је проистицао закључак да је у селима потребно увођење основних школа које би трајале шест година, док би у већим местима ученици били обавезни да после завршена четири разреда основне школе заврше и два разреда ниже средње школе.³⁸

Чланови Радног одбора Главног просветног света по питањима народне школе закључили су, крајем августа 1942. године, да народна школа мора имати искључиво васпитни карактер и да њен задатак не може бити припрема за посебне позиве. Задатак основног школства био је да „васпитава активне, моралне и одане чланове државне и народне заједнице, који ће бити у стању да се самостално снађу у животу и да са осећањем дужности и одговорности служе своје народу и његовој држави“.³⁹ Одбор се заложио за унитарну школу у трајању од осам година. Указано је на то да се мора избећи подвајање на четири разреда народне и четири разреда више народне школе, уз закључак да је „новац пласиран у народне школе, ипак најбоље пласиран народни капитал“.⁴⁰

У августу 1942. Одељење за народне школе је у распису окружним начелницима истакло да многа деца напуштају даље школовање по завршетку четири разреда народне школе и да је неопходно отворити што већи број виших народних школа.⁴¹ Упркос залагању Главног просветног савета за обавезно осмогодишње школовање, просветне власти су одлучиле да виша народна школа траје две године

38 Писац реферата, инспектор Јован Јовановић је закључио: „Дакле четвороразредна основна школа је за наше село недовољна, а осморазредна с вишом народном школом немогућа. За градове и варошице четвороразредна основна школа може се сматрати довољном и добром само под претпоставком да варошка деца обавезно продуже још две године у нижој средњој школи.“ АС, Г-3, ГПС, ф. 6, р 70/1943.

39 АС, Г-3, ф. 13, р 52/1942.

40 Исто.

41 АС, Г-3, ф. 609, III бр. 29964.

и да у селима настава у њој буде одржавана по скраћеном програму.⁴² Према одлуци донетој у августу 1943. године у свим местима је било потребно отворити разреде више народне школе, посебно у варошима и варошицама где није било грађанских школа. У сеоским срединама било је предвиђено да настава у вишим народним школама траје пет месеци – од почетка новембра до краја марта, да би ученици могли да се током осталих месеци посвете пољопривредним пословима. Из овог разлога је уведена настава у скраћеном обиму.⁴³

У извештају о раду Просветног одбора и прегледу рада Министарства просвете и вера објављеном у новембру 1943. констатовано је да више народне школе, због четворогодишњег трајања, нису успеле да се одомаће, нарочито по селима, где одрасла деца представљају корисну радну снагу. Тиме је образложена одлука о свођењу више народне школе на две године, а да би се подстакло њено похађање, отворено је 255 одељења ове школе.⁴⁴

Измене у дужини трајања обавезног образовања унете су и у Општи државни просветни план на основу кога је планирана реформа целокупног школског система.⁴⁵ Општи државни просветни план израђен је са циљем утврђивања броја и типова школа, њиховог распореда по местима и предвиђања потреба одређених области за појединим типовима школа. Планирано је увођење обавезног основног образовања у трајању од шест година, које би обухватало народну школу у трајању од четири године и вишу народну школу која је била обавезна у трајању од две године или су ученици били обавезни да се школују две године у грађанској школи или гимназији.⁴⁶ Циљ више народне школе био је да обезбеди ученицима потребна знања за свакодневни живот. У том смислу, сеоске више народне школе требало је да имају пољопривредни, а варошке привредни карактер. Свршени ученици више народне школе имали су право уписа у пољопривредне, занатске и домаћичке школе. Тиме је свршеним ученицима више народне школе било могуће да се у највећој мери посвете пољопривреди и занатству. Планом је било предвиђено отварање 1.069 нових народних школа, односно повећање њихо-

42 АС, Г-3, ф. 609, III бр. 35188.

43 АС, Г-3, ф. 976, 5-82-43.

44 „Извештај о раду Просветног одбора“, 418.

45 „Пројекат Државног просветног плана“, *Просветни гласник* 11-12 (1943), 440.

46 АС, Г-3, ф. 13, р 1.

вог укупног броја са 2.155 на 3.224. Планирано је и да се број виших народних школа повећа на 3.061.⁴⁷

Ради усвајања Општег државног просветног плана био је организован први састанак Великог просветног већа Главног просветног савета у новембру 1943. године. Ово веће сачињавало је 70 чланова, које су чинили представници просветних органа и струка, као и других државних установа и организација (министарстава, цркве, комора, Универзитета, високих школа, окружних начелстава и просветних инспектората), са мандатом на три године. На састанку су чланови Великог просветног већа подржали просветни план и истакли значај планирања школске организације и на том основу једногласно усвојили посебну резолуцију.⁴⁸

Ове одлуке дефинитивно су потврђене Уредбом о изменама и допунама Закона о народним школама од 5. децембра 1929. године. Њоме је прописано да народна школа траје четири године, а виша народна школа две године, с тим да је похађање свих шест разреда обавезно. Ученици су били оцењивани три пута годишње – на крају првог и другог полугодишта и на свечаном годишњем испиту. Настава је почињала почетком септембра и трајала до 12. јула, а почетком јула одржавани су свечани годишњи испити на којима је утврђиван успех ученика.⁴⁹

Уредбом је предвиђен низ корака како би се обезбедио виши проценат похађања наставе. У том циљу су пооштрене казнене мере против родитеља који су избегавали да шаљу децу у школу. Према Уредби, учитељи су били дужни да воде евиденцију о изостајању ученика и да опомињу ђачке родитеље да редовно шаљу децу у школу. Осим тога морали су два пута месечно да подносе среском начелнику извештај о неоправданим изостанцима. На основу овог извештаја срески начелник је предузимао даље мере и имао је могућност да изриче опомене, али и новчане казне или обавезу бесплатног рада на општинском, школском или државном послу.

Предузете мере биле су у великој мери прагматичне и засноване на проценама да је потребно да се школовањем обухвати што већи број деце и да се на тај начин врши њихова припрема за живот.

47 Керкез, *н. д.*, 117.

48 „Усвојено је начело планске просветне политике“, *Ново време*, 13. новембар 1943, 3; „Духовни и културни темељи нове Србије“, *Српски народ*, 13. новембар 1943, 5.

49 Уредба о изменама и допунама Закона о народним школама од 5. децембра 1929. године, *Службене новине*, 8. август 1944, 1.

Истовремено, овим мерама су у одређеном смислу ограничене даље могућности школовања ђака који би завршили вишу народну школу. Они су даље школовање евентуално могли да наставе само у одређеним врстама пољопривредних и занатских школа.

Реформа просвете је, осим преобликовања система и организације школа, обухватала и измену наставних садржаја, са којом се почело одмах по наступању окупације. Наставни програми и уџбеници основних школа су ревидирани и подвргнути строгој цензури. Из школских уџбеника су, на захтев окупационих власти, одстрањени сви садржаји за које се сматрало да су уперени против Трећег рајха или да нарушавају добре односе са немачким народом. Истовремено су уклоњени и садржаји који су се односили на југословенску државу и уједињење, као и на хрватски и словеначки народ. Ревизија уџбеника вршена је у неколико наврата током 1941. и 1942. године. Тежило се да се одбаце сви садржаји који су сматрани анационалним. Највише проблема просветним властима задала је организација наставе историје и географије у основним школама. Употребу тек одобрених уџбеника за наставу ових предмета у основним школама забранио је немачки Управни штаб у септембру 1942.⁵⁰ Под образложењем да се настава историје прилагођава узрасту ученика нижих разреда основне школе, просветне власти су препоручиле да се одржавају само предавања из локалне прошлости.⁵¹ Након тога, настава географије и историје у основним школама је уобличена у један предмет под називом „Отаџбина и њена прошлост“. Током 1943. године усвојени су и одобрени нови уџбеници за основне школе.

Ученици и учитељи под окупацијом

Пажња просветних власти била је у највећој мери посвећена активностима средњошколске омладине и покушајима да се сузбије наклоност овог дела ученичке популације према комунизму. Однос према ученицима основних школа био је заснован на тежњама да им се од малих ногу улију основна начела колаборационистичке политике, пре свега уверење да је неопходно одржавање реда и мира. Сматрало се да би се овим путем обликовале нове генерације преко којих би се у будућности омогућила безбедна окупациона управа и искоренило устаничко расположење и подршка устаничким покретима.

50 Dragica Koljanin, „U službi novog poretka`. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941-1944)“, *Istraživanja* 21 (2010), 395-415.

51 Шкодрић, Бонџић, н. д., 227.

На тај су начин колаборационистичке власти најмлађу ученичку популацију доживљавале као покољења која могу формирати у складу са својим жељама и политиком. Преко ученика основних школа желело се утицати и на њихове родитеље. Организовани су родитељски састанци у циљу представљања основних напора власти и придобијања родитеља за подршку колаборационистичким мерама и окупационој политици.

У спровођењу ових мера просветне власти су очекивале да главни ослонац нађу у учитељском сталежу који је од самог почетка окупације био изложен нарочитом притиску. Улога учитеља у великој мери је губила васпитно-образовни карактер и добијала све више одлике инструмента колаборационистичке и окупационе управе. Учитељи су имали задатак да контролишу и ученике и њихове родитеље и руководе њиховим преваспитањем према начелима окупационе политике. Очекивало се да учитељ буде „интелектуални вођа свог села и краја“ са задатком да одушеви и покрене пре свега омладину за давање доприноса заједници. Активизам који је захтеван од учитељског кадра подразумевао је подршку колаборационистичким и окупационим властима да се заведе ред и мир. У том смислу учитељи су морали да прате приватни живот ученика и њихових породица и да буду упућени у прилике и дешавања у локалној заједници.⁵²

Према упутствима школских надзорника, сви учитељи су током 1942. године имали обавезу да одрже предавања о штетности комунистичке идеологије, при чему је било потребно да истакну да комунисти одбацују национална обележја, круну, личну својину, породицу. Уз то су морали да нагласе да је комунистичка активност у ствари жеља бескућника за влашћу, а да је желе остварити уништавањем, братоубилачком борбом и слабљењем и мрцварењем народа. У предавањима је такође било потребно објаснити геополитички положај земље и потребу увођења мира, реда и рада.⁵³

С једне стране изложен непрестаном инсистирању просветних власти да се активира, учитељски кадар је са друге стране био оптерећен егзистенцијалним проблемима и тешкоћама. Према подацима просветних власти, у ратном заробљеништву се током 1941, нашло око 800 учитеља.⁵⁴ Већ на почетку окупације, током 1941. године, у циљу смањења административног апарата донете су одлуке

52 АС, Г-3, ф. 6, р 23/1942.

53 АС, Г-3, ф. 611, III пов. бр. 505.

54 „Шта је урађено да народне школе почну свој рад и какав је садашњи задатак школе и учитеља“, *Ново време*, 19. новембар 1941, 5.

о отпуштању и пензионисању дела запослених службеника, пре свега неудатих жена и мушкараца, као и удатих жена које су имале минимум за егзистенцију.⁵⁵ Пензионисани су сви службеници који си имали више од 30 година радног стажа. Према подацима Министарства просвете, на основу ових одлука је Одељење за народне школе донело 1.300 одлука о пензионисању, 822 о отпуштању и 167 о стављању на располагање.⁵⁶ На упражњена учитељска радна места запослено је више од 3.000 учитеља-избеглица, тако да је у августу 1941. констатовано да нема празних учитељских радних места.

Ово је био само почетак бурних промена. Основне школе, нарочито на западу Србије, нашле су се у јесен 1941. у вртлогу устаничких збивања, а многи учитељи су били активни учесници и организатори устанка. Учитељски кадар није само учествовао у устанку већ је страдао и у одмаздама окупатора. Тако је у Крагујевцу у октобру 1941. стрељано 14 учитеља, док је у Краљеву страдало у одмаздама 13 учитеља.⁵⁷ Слом устанка означио је и отпуштање из службе свих учитеља за које је постојала сумња да су наклоњени комунизму или да су учествовали у устаничким активностима. Пошто су извршене бројне кадровске промене, у окупираној Србији на почетку школске 1942/43. године било је укупно запослено 6.830 учитеља, учитељица и вероучитеља.⁵⁸

Када су се слегла устаничка превирања, учитељски кадар је постао мета честих жалби и оптужби које су против њега подношене Министарству просвете. Незадовољство радом учитеља и учитељица, као и њиховим друштвеним животом или односом према средини коришћено је често за врло опасне оптужбе које су знале да садрже и сумњичење за у комунистичку делатност. Учитељи су често и у штампи оптуживани да су главни кривци за устанак и комунистичку оријентацију омладине.⁵⁹ У септембру 1943. вршилац дужности начелника Одељења за основно образовање Цветко Поповић покушао је да ублажи тензије изјавом да психолошко стање народа још није смирено, да има сукоба у које су умешани и учитељи и да спорове треба решавати мирно и опрезно.⁶⁰

55 Nataša Milićević, „Činovníci u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, *Istorija 20. veka* 2 (2018), 74.

56 „Преглед рада Одељења“, 63.

57 АС, Г-3, ф. 491, 7-11-42.

58 АС, Г-3, ф. 10, р 13/1942.

59 Janjetović, *n. d.*, 219.

60 АС, Г-3, ф. 695, II бр. 920.

О конфузији насталој по слому устанка и уопште о стању у просветним установама, сведочи и то да је у Министарству просвете у октобру 1942. донета одлука да се у Одељењу за народне школе образује Комисија за преглед материјала о уклањању из службе национално непоузданих наставника народних школа. Задатак Комисије био је да поднесе извештај колико је учитеља уклоњено из службе под оптужбом да су национално непоуздани и на основу чијих оптужби су уклоњени. Очекивало се да Комисија донесе мишљење о лицима која су осумњичена као национално непоуздана, а још су у служби, као и да утврди да ли треба сматрати национално сумњивим оне учитеље против којих је вођена истрага али није утврђена њихова кривица.⁶¹ Ове одредбе сведоче о дубокој сумњи и неповерењу према учитељском кадру, које је опстајало чак и када се није могла доказати оправданост оптужби.

Осим што су били изложени сталним сумњама, учитељи су, као и већина становништва, живели у оскудици. Тешкоће у снабдевању и исхрани, као и хронични недостатак одеће и обуће били су саставни део њихове свакодневице. Истовремено, осим школске наставе, морали су да обављају низ других послова и дужности. Одржавали су предавања, аналфабетске течајеве и родитељске састанке, организовали ученичке приредбе и посела, ангажовали се у школским баштама и вршили ваншколски надзор ученика. Уз то су сеоски учитељи често били ангажовани и на другим пословима па се примећивало да њихова преоптерећеност произилази и из тога што морају истовремено „бити лекари, полицијски референти, ветеринари, па и општинске ћате“.⁶²

И за ученике и за учитеље рат и окупација били су доба великих невоља, искушења и патњи. Осим материјалних недаћа и ратних страдања, од њих је очекивано да активним учешћем у образовном процесу испоље подршку окупационом систему чиме су на изванредан начин негиране и обесмишљаване тековине образовања и основни циљеви школовања.

Током непуне четири године окупације, основно образовање у Србији је претрпело значајне промене. Измењени су наставни садржаји, школовање се одвијало нередовно и у неадекватним условима, а ученици су често изостајали са наставе. Основно школовање је скраћено на шест година и усмерено ка практичним знањима. На

61 АС, Г-3, ф. 612.

62 Према: Ljubinka Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji vlade Milana Nedića 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 1 (2011), 156.

тај начин је прилагођено тешким условима рата и окупације. Осим образовне улоге, у окупираној Србији оно је имало и значајну идеолошку улогу. Колаборационистичке власти су очекивале да учитељи, осим васпитања омладине, пропагирају идеологију колаборационизма, шире антикомунистичку пропаганду и контролишу ученике и њихове родитеље. Насупрот очекивањима власти, значајан број учитеља је пружио пасиван или активан отпор и избегао да се ангажује упркос покушајима наметања снажне контроле.

РЕЗИМЕ

За време немачке окупације Србије у Другом светском рату основно школство је било један од инструмената друштвене контроле како родитеља и ученика тако и притиска на учитељски кадар. Немачка окупациона управа и колаборационистичке власти су настојале да затечени просветни систем, наслеђен од Краљевине Југославије, прилагоде потребама окупације и основним постулатима окупационе политике која се заснивала на слогану о увођењу реда и рада. Ови напори нису били прожети само идеолошким разлозима већ и реалним потребама и свешћу о потреби просвећивања становништва и повећању нивоа писмености. У том смислу инсистирало се на редовној основношколској настави и што већој полазности ђака. Циљ је такође било усмеравање ђака ка практичним знањима и формирање од њих послушних грађана. Значајни напори су уложени да се организује редовно школовање и повећа број деце која прате наставу. Из практичних разлога смањено је трајање основног школовања на шест година. Ратне прилике често нису омогућавале реализацију просветне реформе, већ се она понекад завршавала само на обимном планирању. Стога је основно школство у ратним околностима у окупираној Србији задржавало одлике нередовности, несигурности и непотпуне реализације.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Србије. Министарство просвете и вера 1941–1944.
- Aleksić, Dragan. „Površina i broj stanovnika na području Vojnogupravnog komandanta Srbije“. *Tokovi istorije* 1–4 (1999), 144–150.
- Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, II. Београд: Стубови културе, 1997.
- Исић, Момчило. *Основно школство у Подрињу 1914–1944*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2005.

- Janjetović, Zoran. *Collaboration and Fascism Under the Nedić Regime*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018.
- Керкез, Слободан Ђ. *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*. Ниш: Центар за балканске студије, 2008.
- Koljanin, Dragica. „U službi novog poretka`. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944)“. *Istraživanja* 21 (2010), 395–415.
- Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
- Milićević, Nataša. „Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. *Istorija 20. veka* 2/2018, 69–86.
- Павловић, Коста С. *Хитлеров нови антипоредок. Други светски рат у Југославији*. Београд: Cliо, 2009.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Симић, Миодраг. „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“. *Годишњак града Београда* 21 (1974), 75–118.
- Стојановић, Александар. *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2015.
- Стојковић, Андрија Б. К. „Друштвено-политичка и идеолошка основа педагогије и школства у окупираној Србији 1941–1944. године“. *Други светски рат – 50 година касније*, зборник радова са научног скупа, II, уредник Владо Стругар, 451–468. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, Београд: Српска академија наука и уметности, 1997.
- Шкодрић, Љубинка. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*. Београд: Архив Србије, 2009.
- Шкодрић, Љубинка. „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма“. *Војноисторијски гласник* 1 (2009), 172–183.
- Škodrić, Ljubinka. „Prosvetni radnici u ideologiji vlade Milana Nedića 1941–1944“. *Istorija 20. veka* 1/2011, 151–162.
- Шкодрић, Љубинка. „Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића“. *Срби и рат у Југославији 1941. године*, тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, 499–511. Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, 2014.
- Шкодрић, Љубинка, Драгомир Бонџић. „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке`. Просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941–1944“. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, 215–236. Београд: Филип Вишњић, 2015.
- Vošahlíková, Pavla, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss. „Schooling as a Cultural Interface“. *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*,

eds Robert Gildea, Olivier Wieviorka, Anett Warring, 129–152. Oxford, New York: Berg, 2006.

- Vujanović, Zlatija. „Prosvetna politika u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1979.

- *Ново време*
- *Обнова*
- *Просветни гласник*
- *Службене новине*
- *Српски народ*

SUMMARY

Ljubinka Škodrić

PRIMARY EDUCATION IN OCCUPIED SERBIA 1941–1944

ABSTRACT: In the paper, the primary school education policies during the German occupation of Serbia in the Second World War were analysed based on archival materials, the press, and literature. The main goals of the education reform, changes in education contents, and the organisation of the primary school system, as well as the relationship towards teachers and students were considered. Attention was paid to material difficulties, inadequate working conditions, and irregular teaching, as features of primary education in occupied Serbia during the Second World War.

KEY WORDS: Second World War, occupation, collaboration, education, primary education, public schools, higher public schools, teachers, students

During the German occupation of Serbia in the Second World War, primary education was one of the instruments of social control of parents and students, and also of pressure on the teaching staff. The German occupation administration and collaborationist authorities endeavoured to adapt the education system they found, inherited from the Kingdom of Yugoslavia, to the needs of the occupation and basic postulates of the occupational policy, which was based on the slogan of enforcing order and work. These efforts were not only imbued with ideological reasons, but also with real needs and the awareness of the need to educate the population and increase the level of literacy. In this sense, regular primary school education and the highest possible attendance of students were insisted on. The goal was also to direct students towards practical knowledge and to make them into docile citizens. Considerable efforts were invested in organising regular education and increasing the number of children which attended classes. Out of practical reasons, the duration of primary education was brought down to six years. The war conditions often didn't make it possible to realise educational reforms, which rather ended on extensive planning. This influenced the fact that primary education in wartime circumstances in occupied Serbia retained the characteristics of irregularity, insecurity and incomplete realisation.